

# Mirosław J. Hoffmann

---

"Ceramika osadnicza z młodszej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Prusach Wschodnich (łącznie z dawnym okręgiem rejencyjnym Prusy Zachodnie)" - w badaniach Hansa Schleifa

---

Echa Przeszłości 6, 141-157

---

2005

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej [bazhum.muzhp.pl](http://bazhum.muzhp.pl), gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

## DOKUMENTY I MATERIAŁY

*Miroslaw J. Hoffmann*

Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych  
UWM w Olsztynie

### „CERAMIKA OSADNICZA Z MŁODSZEJ EPOKI BRĄZU I WCZESNEJ EPOKI ŻELAZA W PRUSACH WSCHODNICH (ŁĄCZNIE Z DAWNYM OKRĘGIEM REJENCYJNYM PRUSY ZACHODNIE)” – W BADANIACH HANSA SCHLEIFA\*

Prezentowany tekst jest tłumaczeniem oryginalnego maszynopisu (niemiecki tytuł – „Siedlungskeramik der jüngeren Bronze- und frühen Eisenzeit in Ostpreussen (einschliesslich des ehemaligen Regierungsbezirks Westpreussen)”, który znajduje się w Archiwum Naukowym Działu Archeologii Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie. Maszynopis wchodzi w skład zespołu stanowiącego archiwalną spuściznę po Hansie Schleifie. Należą do niej ponadto, między innymi, szcątkowa dokumentacja z badań osiedla obronnego w Starym Dzierzgoniu oraz tak zwana *Kartoteka Schleifa*, w której skład wchodzi 115 teczek stanowisk archeologicznych, zawierających łącznie 1003 karty z opisem oraz rysunkami lub zdjęciami niepublikowanej – z reguły – ceramiki osadniczej i grobowej z młodszych okresów epoki brązu i wczesnej epoki żelaza.

Materiały Schleifa zakupione zostały przez Muzeum Warmii i Mazur w 1971 roku od Barbary Antoniewiczowej. Wcześniej – najpewniej u schyłku lat pięćdziesiątych – przekazane zostały do opracowania Jerzemu Antoniewiczowi przez Józefa Kostrzewskiego. Niewielka część *Kartoteki Schleifa*, nieznana zapewne Antoniewiczowi, trafiła do olsztyńskiego muzeum w 1967 roku jako dar Józefa Kostrzewskiego. Niektóre elementy tej dokumentacji – głównie rysunki ceramiki – opublikowane zostały przez Kostrzewskiego

---

\* Tłumaczenie z języka niemieckiego: Miroslaw J. Hoffmann i Arleta Szcząchor.

w rozprawie o stosunkach między kulturą łużycką i bałtycką oraz Antoniewicza w monografii osiedli obronnych okresu wczesnożelaznego w Prusach. Część *Kartoteki Schleifa*, którą pozyskano w 1967 roku, upowszechnił Mirosław J. Hoffmann w 1992 roku w Barbaricum.

Niewiele informacji udało się zebrać o autorze tego tekstu, Hansie Schleifie. Nieliczne dane o nim zachowały się w Archiwum Naukowym Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, pewne informacje zawarte są też w literaturze. Wiadomo, że najpóźniej pod koniec 1939 roku Hauptsturmführer SS prof. inż. Hans Schleif przybył do Poznania, gdzie mianowany został komisarycznym powiernikiem dóbr kultury w Wielkopolsce. Za siedzibę organizowanego przez siebie urzędu obrał Muzeum im. Cesarza Fryderyka. Do zadań Schleifa należało opracowanie nowej organizacji muzealnictwa, ochrona zabytków oraz nadzorowanie badań naukowych i zabezpieczania (*de facto* planowej grabieży) dóbr kultury. W lutym 1940 roku Schleif opracował na użytek władz projekt organizacji archeologii pt. „Die Pflege der Vorgeschichtsforschung und ihre Ergebnisse im Warthegau”. W myśl tego projektu w Poznaniu miał powstać centralny ośrodek archeologiczny o zasięgu oddziaływania od Wiednia po Królewiec. Poza działalnością archeologiczną Schleif dał się poznać ze złej strony. Zarządzając zagrabionymi dobrami kultury wydał na przykład rozkaz zniszczenia obrazu Stanisława Roztworowskiego, Mojżesz. Wcześniej, w połowie lat trzydziestych XX wieku badał wykopaliskowo grodziska pruskie w Starym Dzierzgoniu i Starym Mieście, na Pojezierzu Iławskim, stwierdzając, że były użytkowane już we wczesnej epoce żelaza, jako wysoczyznowe osiedla obronne. Szczególnie duży zakres miały szeroko rozpropagowane badania w Starym Dzierzgoniu, które prowadzone były pod patronatem SS. Do tej polityczno-policyjnej struktury organizacyjnej należał też sam Schleif. Zawartość spuścizny archiwalnej tego badacza dowodzi, że podjął on studia nad ceramiką z osiedli młodszej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza z ziem pruskich. Prace Schleifa zostały przerwane – niedokończony jest również prezentowany tekst, który miał być pierwszym rozdziałem przygotowywanego opracowania. Nieznana jest metryka maszynopisu. Zdaniem Jerzego Antoniewicza, odnieść go trzeba do 1941 roku. Sądząc po dacie ukazania się najpóźniej opublikowanej z cytowanych przez Schleifa prac (monografia płaskich cmentarzysk, pióra Hansa Urbanka), wydaje się to bardzo prawdopodobne.

Mimo kontrowersyjnych sformułowań zawartych w tekście oraz błędów merytorycznych maszynopisu Schleifa wydaje się godny upowszechnienia. Obszernie prezentuje, bowiem ówczesny stan badań nad ceramiką osadniczą oraz osiedlami obronnymi ze schyłku epoki brązu i wczesnej epoki żelaza z północno-wschodniej Polski. Przypisy, którymi opatrzone jest tekst podano w wersji oryginalnej, tłumacząc jednak zawarte w nich komentarze autora.

## Dokument

### I. Wprowadzenie i stan badań

Badania wykopaliskowe grodziska w Starym Dzierzgoniu, pow. Morąg<sup>1</sup> dostarczyły – oprócz znalezisk z wczesnego i późnego średniowiecza – wielkiej liczby fragmentów ceramiki oraz całych naczyń glinianych. Określenie ich pozycji chronologicznej możliwe będzie po analizie porównawczej z ceramiką grobową z wczesnej epoki żelaza z Prus Wschodnich i Zachodnich, która stanowi dominujący liczebnie materiał źródłowy. Opracowanie ceramiki osadniczej z tej epoki i porównanie jej z materiałem ze Starego Dzierzgonia pozwoli na prezentację ceramiki z osiedli z młodszej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza, która – podobnie jak naczynia sepulkralne – nie doczekała się dotąd szczegółowej analizy.

Omawiany obszar to prowincja Prusy Wschodnie w granicach sprzed zmian politycznych, które nastąpiły w 1939 roku, a więc bez okręgu rejencyjnego Ciechanów, za to z dawnym okręgiem Prusy Zachodnie. W opracowaniu tym w znacznym stopniu uwzględnione będą materiały z Powiśla, natomiast tylko częściowo wykorzystana zostanie ceramika z Pomorza, Wielkopolski, Śląska oraz graniczących od północy z Prusami Wschodnimi obszarów bałtyckich. Kluczowy dla poruszanych tutaj problemów będzie materiał ceramiczny z zachodniej części Prus Wschodnich. Warunkiem kontynuacji badań nad tym zagadnieniem jest większa ilość źródeł porównawczych, szczególnie z terenów sąsiadujących z omawianym obszarem. Ceramikę osadniczą, do której zaliczono w tej pracy również pojedyncze naczynia pochodzące z bliżej nieokreślonych pod względem funkcji stanowisk, jednak z całą pewnością nie ze znalezisk grobowych trudno jest wyróżnić w zbiorach muzealnych. Wynika to z nieostrych cech tej ceramiki i jej niewyraźnego charakteru, sprawiających że jest ona trudna do wyróżnienia i może być łatwo przeoczona wśród wielkiej liczby inwentarzy grobowych. W trakcie przygotowywania niniejszego opracowania okazało się, że tylko większe zespoły ceramiki przydatne są do rozpatrywania poruszanych niżej kwestii, gdyż małe zespoły zabytków wnoszą niewiele, a poza tym uświadamiają główny problem w analizie materiałów z osiedli – małą rozpoznawalność form, spowodowaną najczęściej złym stanem zachowania ceramiki z osad. Z powyższego wynika konieczność włączenia do niniejszych rozważań również fragmentów naczyń glinianych, gdyż poprzez ich rekonstrukcję można będzie wnioskować o kształtach i stylistyce form całych.

Wewnętrznej periodyzacji wczesnej epoki żelaza nie da się przeprowadzić w oparciu o ceramikę osadniczą, bowiem brak jest podstaw do ściślejszych jej

---

<sup>1</sup> Langsdorff i Schleif, *Vorberichte*, „Germanien”, 1936, z. 12, s. 391; „Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit”, 1937, t. 13, z. 4, s. 80; „Germanien”, 1938, z. 1, s. 6; „Geistige Arbeit” IV (1937), s. 11; von Seefeld, *SS – Ausgrabung auf dem Schlossberg bei Alt-Christburg*, [w:] „Germanenerbe”, t. 2, 1937, z. 9/10, s. 277.

podziałów, które wykraczałyby poza ustalenia poczynione na podstawie glinianych naczyń proveniencji sepulkralnej. Ogólnie rzecz biorąc, bardzo ograniczone są możliwości przeprowadzenia podziału chronologicznego ceramiki osadniczej. Jej datowanie opierać się więc będzie musiało na analizie naczyń z cmentarzysk. Określenia „młodsza epoka brązu i wczesna epoka żelaza” odpowiadają wydzielonym przez Carla Engla fazom<sup>2</sup> i obejmują mniej więcej przedział czasowy od 1000 do 150 lat p.n.e. Znaczne trudności nastrocza również kulturowy, względnie etniczny podział ceramiki, jednak przy uwzględnieniu całości materiałów z osiedli rysują się pewne możliwości poszerzenia stanu wiedzy w tej kwestii. Badania ceramiki osadniczej powinny służyć, zatem nie tylko rozważaniom nad zagadnieniami osadniczo-geograficznymi lub jako przyczynek do poznania „trybu życia w pradziejach”, lecz przede wszystkim traktować je trzeba jako jedyną możliwość rozszerzenia wiedzy o tej kategorii źródeł archeologicznych.

Dla analizy naczyń glinianych z młodszej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza z Prus Wschodnich i Zachodnich oraz kulturowych i etnicznych klasyfikacji dysponujemy – oprócz wielu artykułów – kilkoma pracami syntetycznymi, w których uwzględniono znane dotąd materiały ceramiczne<sup>3</sup>. Uzyskany na podstawie tych opracowań obraz pozwala na wyróżnienie trzech grup źródeł ceramicznych charakterystycznych dla trzech etnosów:

- ludności kultury pomorskiej, czyli „wczesnogermańskiej”;
- ludów bałtyjskich;
- północnych Ilirów będących nosicielami kultury łużyckiej.

Na podstawie źródeł archeologicznych wykazać można rozwój tych trzech, sąsiadujących ze sobą ludów, które związane były wspólnymi, indogermańskimi korzeniami. Teren Powiśla wraz z przylegającą do niego częścią Prus Wschodnich należał w starszej epoce brązu do obszaru, gdzie formował się starobałtyjski etnos. Wchodził tym samym w skład ekumeny tych ludów, które rozprzestrzeniły się później również na ziemię wschodniopruskie i obszary sąsiednich krajów bałtyckich<sup>4</sup>. Wydzielona przez Carla Engla i Wolfganga La Baume wschodniopomorsko-zachodniopruska grupa przypisana kulturze bałtyjskiej starszej epoki brązu<sup>5</sup> stanowi zachodnie peryferie tej kultury. Grupa ta ma własne piętno, które wyraźnie odróżnia ją od późniejszej relatywnie kultury bałtyjskiej obszarów położonych bardziej na wschód.

<sup>2</sup> C. Engel, *Vorgeschichte der altpreussischen Stämme*, Königsberg 1935, s. 291 oraz Engel-La Baume, *Kulturen und Völker der Frühzeit im Preussenlande*, s. 93.

<sup>3</sup> E. Petersen, *Die frühgermanische Kultur in Ostdeutschland und Polen*, Berlin 1929; E. Petersen, *Die Bastarnen und Skiren*, [w:] *Vorgeschichte der deutschen Stämme*, Leipzig 1940, t. 3, s. 867 i n.; C. Engel, *Vorgeschichte der altpreussischen Stämme*, Königsberg 1935; Engel-La Baume, *Kulturen und Völker der Frühzeit im Preussenlande*, Königsberg 1937; W. La Baume, *Urgeschichte der Ostgermanen*, Gdańsk 1934.

<sup>4</sup> La Baume i K. Kersten, *Die ältere Bronzezeit in Nordostdeutschland*, „Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit” 1936, t. 12, z. 3, s. 60; L. Kilian, *Zum Ursprung der Balten*, „Altpreussen”, t. 3, 1938, s. 39; tenże, *Haffküstenkultur und Indogermanenheimat*, „Gothiskandza”, II, 1940, s. 3.

<sup>5</sup> Engel-La Baume, *Kulturen und Völker...*, s. 67 i 73.

W młodszej epoce brązu straciła ona, w wyniku napływu nowych elementów kulturowych, swój indywidualny charakter. Granicząca od południowego zachodu z ziemiami wschodniopruskimi kultura łużycka również oddziaływała na krąg bałtyjski, nadając kulturze obszaru Prus Wschodnich i Zachodnich swoiste piętno<sup>6</sup>. Już w starszej epoce brązu teren Prus Wschodnich i Powiśla podlegał oddziaływaniom germańskim<sup>7</sup>, które nasiliły się w młodszej fazie tej epoki<sup>8</sup>, co doprowadziło w końcu do wyodrębnienia się na Powiślu regionalnej, etnicznej grupy germańskiej o specyficznych cechach kulturowych<sup>9</sup>. Grupa ta, z upływem stuleci, osiągnęła we wczesnej epoce żelaza znaczną aktywność i niewykluczone, że należy ją identyfikować ze znanymi ze źródeł historycznych Bastarnami<sup>10</sup>. Tak, więc granica między kulturą pomorską a bałtyjską w młodszej epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza znajdowała się w Prusach Wschodnich, co widoczne jest w zróżnicowaniu obrządku pogrzebowego, ceramiki sepulkralnej oraz form zabytków wykonanych z brązu<sup>11</sup>.

Ceramikę osadniczą z młodszej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza uwzględniano dotąd przy rozważaniach etnicznych tylko w bardzo ograniczonym zakresie. Ernst Petersen w pracy, stanowiącej pierwszą monografię kultury pomorskiej<sup>12</sup> wymienił dziesięć osiedli z całego obszaru tej kultury, z których zdecydowana większość pochodzi z rejonu Malborka i Elbląga. W podsumowaniu wspomnianego opracowania Petersen stwierdził tylko, że gros materiałów ceramicznych z tych stanowisk odnosi się najpewniej pod względem chronologicznym do IV fazy okresu halsztackiego. Zwrócił też uwagę na znaczną frekwencję wśród ceramiki z osiedli, płaskich talerzy glinianych, które występują również w inwentarzach grobowych kultury pomorskiej. Ernst Petersen opierał się w swoich rozważaniach na ten temat głównie na sprawozdaniach z posiedzeń Elbląskiego Towarzystwa Starożytności, które opublikowane zostały przez Roberta Dorra w ukazującym się w Gdańsku czasopiśmie „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft”<sup>13</sup>. Zwrócić

<sup>6</sup> E. Petersen, *Die Bastarnen und Skiren*, t. 3, s. 888.

<sup>7</sup> Engel-La Baume, *Kulturen und Völker...*, s. 76.

<sup>8</sup> H. J. Eggers, *Das Fürstengrab von Bahn und die germanische Landnahme*, 1. Beiheft zu den *Erwerbungs- und Forschungsberichte des Pommerschen Landesmuseums*, Stettin 1936; E. Sprockhoff, *Jungbronzezeitliche Hortfunde Norddeutschlands*, mapy 1–3.

<sup>9</sup> E. Petersen, *Die Bastarnen und Skiren*, t. 3, s. 890; O. Kunkel, *Ostsee*, s. 1742.

<sup>10</sup> E. Petersen, *Die Bastarnen und Skiren*, t. 3, s. 869, gdzie krytyczne uwagi odnośnie utożsamiania nosicieli kultury pomorskiej z Bastarnami; por. O. Kunkel, *Ostsee*, s. 1742 oraz *Erwerbungs- und Forschungsberichte des Pommerschen Landesmuseums*, Stettin 1940, s. 36 z uzasadnieniem tezy, że dopiero dalszy rozwój kultury pomorskiej doprowadził do powstania etnosu, który można wiązać z Bastarnami.

<sup>11</sup> Engel-La Baume, *Kulturen und Völker...*, mapy 16 i 17 w tekście; E. Petersen, *Die Bastarnen und Skiren*, t. 3, s. 898, mapa.

<sup>12</sup> E. Petersen, *Die frühgermanische Kultur in Ostdeutschland und Polen*, Berlin 1929, s. 148.

<sup>13</sup> R. Dorr, *Übersicht über die prähistorische Funde im Stadt- und Landkreise Elbing*, Elbing 1893, s. 23 i n.

należy przy tym uwagę na fakt, że oprócz osad otwartych<sup>14</sup> wymienił Dorr także kilka grodzisk w obrębie, których odkryto ceramikę wczesnośredniowieczną, jak również charakterystyczną dla okresu halsztackiego tego terenu<sup>15</sup>. Badacz ten wnioskował z tego, że założenia obronne w Tolkmicku i Łęczach wzniesiono w miejscach, w których już we wczesnej epoce żelaza znajdowały się osiedla. Dorr uważał jednak, że obiekty te miały pruski charakter<sup>16</sup>. Hugo Conwentz był natomiast przekonany, że niektóre z tych obiektów nie pochodzą z tak zwanego okresu „arabsko-nordyckiego”, lecz z czasów znacznie wcześniejszych, na co wskazują znaleziska z okresu halsztackiego w Tolkmicku, Próchniku oraz w miejscowości Łęcze<sup>17</sup>. Poruszany tutaj problem będzie jeszcze rozpatrywany w dalszej części opracowania.

Badaczy zajmujących się pradziejami ziem pruskich interesowała również inna kategoria obiektów osadniczych. Chodzi tutaj o osiedla nawodne, które odnotowano dotąd głównie w okręgu rejencyjnym Olsztyn. Założenia przestrzenne tych obiektów same w sobie wymagają omówienia i dalszych badań, podobnie jak znalezione w ich obrębie zabytki ruchome, w tym ceramika<sup>18</sup>. Podczas gdy Otto Tischler nie zajmował się materiałem ceramicznym

<sup>14</sup> Teren przy Hoppenbäk. Dorr, *Übersicht ...*, s. 23; tenże, *Berichte der Elbinger Altertumsgesellschaft*, „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft zu Danzig”, N. F., t. 7, z. 2, 1889, s. 151. Teren w pobliżu Hoppenbäk. Dorr, *Übersicht...*, s. 24 oraz „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft zu Danzig”, N. F., t. 7, z. 3, 1890, s. 40 i 41; por. też W. Neugebauer, *Vorgeschichtliche Siedlungen in Lärchwalde, Kreis Elbing*, „Elbinger Jahrbuch”, t. 12/13, 1936. Stanowisko między osiedlem obronnym w Łęczach a miejscowością Suchacz. Dorr, *Übersicht...*, s. 24 oraz „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft zu Danzig”, N. F., t. 7, z. 2, 1889, s. 152. Gronowo (wzgórze). Dorr, *Übersicht...*, s. 24 oraz „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft zu Danzig”, N. F., t. 7, z. 4, 1889, s. 206. „Dębowa Góra” koło Kaczynosu, pow. Malbork. Dorr, *Übersicht...*, s. 25 oraz *Schriften der Naturforschenden Gesellschaft zu Danzig*, N. F., t. 7, z. 2, 1889, s. 153. Janówka, pow. Malbork. Dorr, *Übersicht ...*, s. 25 oraz *Schriften der Naturforschenden Gesellschaft zu Danzig*, N. F., t. 7, z. 2, 1889, s. 153.

<sup>15</sup> Osiedle obronne w Łęczach. Dorr, *Übersicht...*, s. 24 oraz „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft zu Danzig”, N. F., t. 7, z. 2, 1889, s. 142; t. 8, z. 3, 1889, s. 183; t. 9, z. 1, 1889, s. 58 i n.; t. 10, z. 1, 1889, s. 99 i n. Dorr, *Der Burgwall bei Lenzen*, „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft zu Danzig”, N. F., t. 6, z. 4, 1889, s. 142 i n., tabl. 4, ryc. 2–9. Osiedle obronne w Tolkmicku. Dorr, *Übersicht...*, s. 25 oraz „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft zu Danzig”, N. F., t. 7, z. 2, 1889, s. 153, a także inne osiedla obronne w powiecie elbląskim. Dorr, *Übersicht...*, s. 25. Hünenberg w Łęczach. Dorr, *Die jüngste Bronzezeit im Kreise Elbing*, Elbing 1902, s. 22 i n., ryc. 24/25.

<sup>16</sup> Dorr, „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft zu Danzig”, N. F., t. 7, z. 2, 1889, s. 153 oraz tenże, *Die jüngste Bronzezeit...*, s. 23.

<sup>17</sup> H. Conwentz, *Die Moorbrücke im Tal der Sorge*, „Abhandlungen zur Landeskunde der Provinz Westpreussen”, z. 10, Danzig 1897, s. 127.

<sup>18</sup> Balduhn, *Bericht über die Pfahlbauten bei Werder im Kreise Lötzen*, „Altpreuussische Monatsschrift”, t. 4, z. 7, 1867; *Fortsetzung des Berichtes über die Pfahlbauten im Tulewo-See Kreises Lyck*, „Altpreuussische Monatsschrift”, t. 5, z. 8, Königsberg 1868; Heydeck, *Der Pfahlbau im Kocksee bei Voigtshof, Kr Rössel*, „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia”, t. 9, Königsberg 1884; tenże, *Die Pfahlbauten im Szonstag- und Tulewo-See*, „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia”, t. 14, 1889; Stadie, *Die Steinzeitdörfer der Zedmar*, „Bezenbergerfestschrift”, Göttingen 1921.

z osiedli, uważając je za relikty osadnictwa neolitycznego<sup>19</sup>, to Johannes Heydeck był przekonany – na podstawie analizy śladów obróbki pali – że obiekty te pochodzą już z epoki metali<sup>20</sup>. Heydeck w wyczerpujący, dogłębny sposób scharakteryzował naczynia gliniane z osiedli nawodnych, nie podjął jednak próby dokładnego określenia pozycji chronologicznej tych wyrobów. Badacz ten zaakcentował przede wszystkim ich specyficzny, odmienny od ceramiki grobowej charakter oraz wysunął tezę, że otworki przy krawędziach wylewów tych naczyń właściwe są tylko dla nich, natomiast otworki występujące w egzemplarzach z innych obszarów są świadectwem na to, że formy te pochodzą z osiedli nawodnych<sup>21</sup>. Usiłował w ten sposób odeprzeć zarzuty Rudolfa Virchowa, który wprawdzie również datował wschodniopruskie osiedla nawodne na epokę żelaza, ale – w przeciwieństwie do Heydecka – twierdził na podstawie własnych obserwacji, że ceramika z przykrawędnymi otworkami występuje także w zespołach grobowych cmentarzysk związanych z osiedlami lądowymi<sup>22</sup>. Naczyniom z mazurskich obiektów nawodnych przypisywał Eduard Balduhn „praktyczne przeznaczenie użytkowe”<sup>23</sup>. Karl Stadie uważał natomiast osadników z osiedli nawodnych w Serowie za ludność z młodszej epoki kamienia, jednak na rycinach, którymi opatrzył swój artykuł zamieścił również naczynia z wczesnej epoki żelaza<sup>24</sup>. Wilhelm Gaerte odnosił obiekty nawodne do schyłku epoki brązu i wczesnej epoki żelaza uzasadniając to wyraźnym podobieństwem ceramiki – głównie kulistodennych dzbanków – z kurhanów tak datowanych do glinianych naczyń z tych osiedli<sup>25</sup>. Obiekty nawodne i odkryta w ich obrębie ceramika została wyczerpująco omówiona w dysertacji Karla Otto Rossiusa<sup>26</sup>. Naczynia użytkowe z tych osiedli datował on na wczesną epokę żelaza, traktując je jako zamkniętą, spójną chronologicznie grupę<sup>27</sup>. Określone typy ceramiki skonfrontował Rossius z naczyniami sepulkralnymi z rejonu koncentracji obiektów nawodnych konstatując, że najliczniejszy materiał porównawczy pochodzi z III fazy kultury kurhanowej według periodyzacji Carla Engla, a więc z przedziału czasowego między 500 a 150 lat p.n.e.<sup>28</sup>. Rossius nie analizował

<sup>19</sup> O. Tischler, *Beiträge zur Steinzeit in Ostpreussen und den angrenzenden Gebieten*, „Schriften der Physikalisch-Ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg”, Königsberg 1883, t. 23, s. 26.

<sup>20</sup> Heydeck, *Die Pfahlbauten im Szonstag...*, s. 134; tenże, *Der Pfahlbau im Kocksee...*, s. 158.

<sup>21</sup> Heydeck, *Die Pfahlbauten im Szonstag...*, s. 135.

<sup>22</sup> „Zeitschrift für Ethnologie”, 1884, s. 561.

<sup>23</sup> Balduhn, *Über die Gefässe mit durchlochtem Rande*, „Sitzungsberichte der Altertums-gesellschaft Prussia”, t. 14, 1889, s. 137 i n.

<sup>24</sup> Stadie, *Die Steinzeitdörfer der Zedmar...*

<sup>25</sup> W. Gaerte, *Pfahlbau G. Ostpreussen*, tabl. 31 i 32, w: Ebert, *Reallexikon der Vorge-schichte*, t. 10; W. Gaerte, *Urgeschichte Ostpreussens*, Königsberg 1929, s. 135, ryc. 98 i 99.

<sup>26</sup> K. O. Rossius, *Die sogenannten Pfahlbauten Ostpreussens*, „Prähistorische Zeitschrift”, t. 24, 1933, s. 22 i n., o ceramice na s. 43–50, ryc. 9–14.

<sup>27</sup> K. O. Rossius, *Die sogenannten Pfahlbauten...*, s. 43.

<sup>28</sup> K. O. Rossius, *Die sogenannten Pfahlbauten...*, s. 64, 65; C. Engel, *Vorgeschichte der altpreussischen Stämme*, s. 291.



odmienności między ceramiką grobową i osadniczą oraz nie prowadził rozważań nad kwestią zróżnicowań kulturowych i etnicznych w oparciu o źródła archeologiczne. Badacz ten datował osiedle nawodne w Serowie, stan. G na przedział czasowy między VI okresem epoki brązu a wczesnym okresem lateńskim i chronologię tę potwierdziły późniejsze badania palinologiczne Hugo Grossa<sup>29</sup>.

Licznej ceramiki z młodszej epoki brązu dostarczyły badania wykopaliskowe osad w powiecie Olsztyn, które – za wyjątkiem kilku wzmianek<sup>30</sup> – nie zostały dotąd opublikowane. Osiedla te datowane zostały przez Engla na młodszą epokę brązu, czyli II fazę (1000–500 lat p.n.e.) kultury kurhanowej według periodyzacji tego badacza<sup>31</sup>. Materiał ceramiczny z tych osad posiada, zdaniem Engla, dużo większe znaczenie niż odkryte na tym terenie gliniane naczynia z cmentarzysk, bowiem wyraźniej wskazuje na przynależność zachodniomazurskiej grupy cmentarzysk płaskich z młodszej epoki brązu do kultury łużyckiej. Ceramika z tych osiedli różni się od grobowej i charakteryzuje się – w przeciwieństwie do bardziej „wypłowiałych” naczyń sepulkralnych – dużo większym podobieństwem do form kultury łużyckiej z obszaru graniczącego od południowego zachodu z rozpatrywanym. Tym samym bardziej złożone wydaje się pytanie o przynależność etniczną użytkowników zachodniomazurskich cmentarzysk płaskich z młodszej epoki brązu<sup>32</sup>. W jednej z późniejszych prac Carl Engel opowiadał się na podstawie różnych argumentów przeciwko łużyckiemu charakterowi grupy zachodniomazurskiej, sugerując jej „starobałtyjską autochtoniczność”, przy czym w rozważaniach swych nie uwzględniał źródeł ceramicznych z wymienionych wyżej osad<sup>33</sup>. Hans Urbanek wspominał tylko w swojej monografii wczesnych cmentarzysk płaskich, że ceramika z osiedli tej grupy różni się nieznacznie od grobowej<sup>34</sup>. W innym miejscu tego opracowania stwierdził jednak, że dwa „wyglądające na czysto łużyckie” naczynia nie mają znaczenia dla datowania płaskich nekropoli zwłaszcza, że pochodzą z osad<sup>35</sup>. Zdaniem Urbanka, grupa zachodniomazurska powstała wskutek napływu bałtyjskiej grupy etnicznej z Powiśla, co spowodowane było naciskiem z zachodu ludów germańskich. Wykluczał tym samym jej przynależność do kultury łużyckiej. Przynależność należałoby jeszcze przypuszczenie tego badacza, że część mieszkańców wspo-

<sup>29</sup> H. Gross, *Moorgeologische Untersuchungen der vorgeschichtlichen Dörfer im Zedmarbruch*, „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia”, t. 33, 1939, s. 100 i n.

<sup>30</sup> L. Fromm, *Ein sensationeller Bodfund. Die erste Siedlung der Lausitzer Kultur Ostpreussens in Allenstein entdeckt*, „Unsere Heimat”, 1933, nr 19, s. 225; tenże, *Der Kreis Allenstein in der Vorgeschichtsforschung*, „Unsere Heimat”, 1934, nr 4, s. 43.

<sup>31</sup> C. Engel, *Vorgeschichte der altpreussischen Stämme*, s. 281.

<sup>32</sup> *Ibidem*, s. 220.

<sup>33</sup> Engel-La Baume, *Kulturen und Völker der Frühzeit im Preussenlande*, Königsberg 1937, s. 90 i 91.

<sup>34</sup> H. Urbanek, *Die frühen Flachgräberfelder Ostpreussens*, Königsberg 1941, s. 60.

<sup>35</sup> *Ibidem*, s. 81.

mnianych wcześniej osiedli nawodnych była użytkownikami cmentarzyisk płaskich<sup>36</sup>.

Carl Engel w oparciu o dane uzyskane z badań osiedli przeprowadził analizę porównawczą rodzaju osad i form domostw kultury pomorskiej, nawodnych osiedli kręgu „zachodniobałtyjsko-wschodniopruskiego” oraz prymitywnych osiedli typu gorodeckiego kręgu wschodniobałtyjskiego<sup>37</sup>. Najwięcej odkrytych i opublikowanych osad z rozpatrywanego czasu znajduje się w zachodniej części Prus Wschodnich<sup>38</sup>. Uwzględnić tu również należy liczne, opublikowane przeważnie przez La Baume, znaleziska osadnicze z okolic Gdańska, w których oprócz ceramiki grobowej wyróżniono także fragmenty naczyń glinianych pochodzące z osiedli<sup>39</sup>. Ograniczenia spowodowane brakiem materiałów porównawczych i nie najlepszym stanem zachowania ceramiki osadniczej uwidaczniają się zarówno w krótkich artykułach, jak również w szczegółowych, obszernych publikacjach. Zawarte w tych pracach wnioski odnośnie kulturowych i chronologicznych podziałów opierają się, zatem głównie na ceramice grobowej. Przy próbie datowania osiedla z Gdańska-Oliwy pojawił się od początku problem właściwej oceny naczyń użytkowych. Wolfgang La Baume zakwestionował pogląd Józefa Kostrzewskiego, że osiedle to z uwagi na frekwencję płaskich talerzy jest łużyckie, gdyż talerze występowały również w grobach skrzynkowych kultury pomorskiej. Zdaniem La Baume, forma tych naczyń mogła być co najwyżej przejęta od kultury łużyckiej<sup>40</sup>. W obrębie osiedla z młodszej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w miejsco-

<sup>36</sup> Ibidem, s. 60.

<sup>37</sup> C. Engel, *Vorgeschichte der altpreussischen Stämme*, s. 282; Engel-La Baume, *Kulturen und Völker...*, s. 106.

<sup>38</sup> Z centralnej części Prus Wschodnich pochodzi osiedle z Dąbrowy, pow. Bartoszyce, znane ze wzmianki (W. Gaerte, „Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit”, t. 8, 1932, s. 133), które datowane zostało na VII–VI wiek p. n. e.; B. Ehrlich, *Germanen und Preussen auf dem Boden Elbings*, „Germanenerbe”, t. 2, 1937, z. 9/10, s. 268 (osada kultury pomorskiej); W. Neugebauer, *Ein eigenartiger Fund aus Neudorf, Kreis Stuhm*, „Zeitschrift der Altertums-gesellschaft Insterburg”, t. 22, Insterburg 1939; B. Ehrlich, *Die Ausgrabungen des städtischen Museums Elbing von 1936–1939*, „Elbinger Jahrbuch”, 1941, t. 16, s. 127; również w „Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit”, t. 17, 1941, z. 3/4, s. 95.

<sup>39</sup> La Baume, *Die Besiedlung des Weichsel-Nogatdeltas in vor- und frühgeschichtlichen Zeit*, w: Bertram – La Baume – Klöppel, *Das Weichsel-Nogatdelta*, Gdańsk 1924, s. 96, o ceramice z osady w Krasnołęce, pow. Malbork; La Baume, *Siedlung von Danzig-Oliva*, „Mitteilungen aus dem Museum für Naturkunde und Vorgeschichte”, Gdańsk, t. 1, 1923, s. 5 i n.; oraz „Ostlandberichte”, t. 2, 1928, s. 9; również w: „Nachrichtenblatt der Deutschen Anthropologischen Gesellschaft”, t. 3, 1928, s. 62; a także w: *Urgeschichte der Ostgermanen*, ryc. 3; *Spätbronzezeitliche Siedlung von Klein-Kleschkau-Langenu, Kreis Danziger Höhe*, „Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit”, t. 11, 1935, z. 3, s. 55; La Baume, *Wie alt sind die Moorbrücken im Sorgetal bei Baumgart und Christburg (Ostpreussen)*, „Elbinger Jahrbuch”, t. 14, cz. 2, 1937, s. 201 z opisem kilku, zapewne wczesnożelaznych fragmentów ceramiki; R. Schindler, *Früheisenzeitliche Grab- und Siedlungsfunde aus der gemarkung Nieder-Klanau, Kreis Danziger Höhe*, „Gothiskandza”, t. 1, 1939, s. 29.

<sup>40</sup> La Baume, *Siedlung bei Oliva*, „Nachrichtenblatt der Deutschen Anthropologischen Gesellschaft”, t. 3, 1928, s. 62.

wości Góra-Orle odkryto zdobione odciskami paznokciowymi misy z nacina-  
nymi brzegami, dla których nie znalazł La Baume analogii z powodu niedo-  
statku materiałów porównawczych<sup>41</sup>. W jednej z publikacji badacz ten zwró-  
cił uwagę, że kultura pomorska znana jest głównie ze znalezisk grobowych,  
podczas gdy bardzo mało wiadomo o jej osiedlach<sup>42</sup>. Odnosi się to zarówno do  
form osad, jak też charakteru zabytków ruchomych odkrywanych w ich obrębie.

Bardzo liczny materiał ceramiczny przyniosły badania w Modrzewinie,  
pow. Elbląg, gdzie już w ubiegłym wieku odkrył Robert Dorr zabytki z okresu  
halsztackiego<sup>43</sup>. Publikacja wyników tych badań, która opierać się mogła na  
skromnym tylko materiale porównawczym z osad kultury pomorskiej, pozwa-  
ła uznać osiedle z tej miejscowości<sup>44</sup> – pomijając warstwy z epoki kamienia  
– za stanowisko kultury pomorskiej z młodszych okresów epoki brązu i wcze-  
snej epoki żelaza. Jest ono, zatem najstarszym ze znanych dotąd osiedli tej  
kultury<sup>45</sup>, przy czym warto zwrócić uwagę, że początek jego użytkowania  
nastąpił przed przekształceniem się „wczesnej kultury wschodniogermań-  
skiej” w tak zwaną grupę wielkowiejską, a więc w IV okresie epoki brązu<sup>46</sup>.  
Tym samym powstanie osady w Modrzewinie wiązać należy z wczesnymi  
oddziaływaniami Germanów z epoki brązu<sup>47</sup> lub przypisać należy prager-  
mańskiej grupie etnicznej z Powiśla<sup>48</sup>, której potomkowie użytkowali – zda-  
niem Urbanka – płaskie cmentarzyska zachodniomazurskie<sup>49</sup>.

Podobnie jak niejasne jest jeszcze powstanie kultury pomorskiej i jej  
związki z kulturą bałtyjską i łużycką w początkach jej rozwoju, tak nieroz-  
wiązany jest problem braku ciągłości „wczesnej kultury wschodniogermań-  
skiej” w jej macierzystym obszarze. Ernst Petersen uważał, że około trzysta  
lat p.n.e. ludność kultury pomorskiej całkowicie oderwała się od wschodnio-  
germańskiego rdzenia, wskutek całkowitej emigracji ludności tej kultury<sup>50</sup>.  
Przy poglądzie tym obstawał Petersen również później, nawet jeśli przyzna-  
wał, że niektóre znaleziska luźne i grobowe wskazywały na dłuższe trwanie

<sup>41</sup> Tenze, *Die Pfahlbausiedlung bei Gohra-Worle im nördlichen Pommerellen*, „Blätter für deutsche Vorgeschichte”, Gdańsk 1938, z. 12, s. 19, ryc. 9–11 oraz tenże, *Urgeschichte der Ostgermanen*, Gdańsk 1934, ryc. 5, dotyczy osiedla w miejscowości Góra-Orle.

<sup>42</sup> Tenze, *Ausgrabungen auf dem Fuchsberg bei Kunzendorf, Kreis Grosswerder (Danzig)*, „Gothiskandza”, t. 1, 1939, s. 9.

<sup>43</sup> Por. przyp. 14.

<sup>44</sup> W. Neugebauer, *Vorgeschichtliche Siedlungen in Lärchwalde, Kreis Elbing*, „Elbinger Jahrbuch”, t. 12/13, 1936, s. 101 i n. oraz 156.

<sup>45</sup> W. Neugebauer, *Vorgeschichtliche Siedlungen in Lärchwalde...*, „Elbinger Jahrbuch”, t. 12/13, 1936, s. 156 oraz B. Ehrlich, w: „Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit”, t. 12, 1936, s. 203.

<sup>46</sup> W. Neugebauer, *Vorgeschichtliche Siedlungen in Lärchwalde...*, s. 159 i 161.

<sup>47</sup> O. Kunkel, *Ostsee*, s. 1740 oraz Engel-La Baume, *Kulturen und Völker...*, Königsberg 1937, s. 79.

<sup>48</sup> W. Neugebauer, *Vorgeschichtliche Siedlungen in Lärchwalde...*, s. 161; Engel-La Baume, *Kulturen und Völker...*, s. 73.

<sup>49</sup> H. Urbanek, *Die frühen Flachgräberfelder Ostpreussens*, s. 85

<sup>50</sup> E. Petersen, *Die frühgermanische Kultur...*, s. 126.

kultury pomorskiej na swoim macierzystym obszarze<sup>51</sup>. Podobnie jak dla terenów bałtyjskich w Prusach Wschodnich dowodził Carl Engel ciągłości osadnictwa od epoki kamienia do okresu wczesnośredniowiecznego<sup>52</sup>, tak również – chociaż w bardziej ograniczonym zakresie – zakładał kontynuację osadnictwa w zachodniej strefie ziem pruskich, zasiedlonej przez ludność kultury pomorskiej<sup>53</sup>. Zdaniem tego badacza istniał, więc w późnym okresie lateńskim związek między częścią ludności kultury pomorskiej a wschodniogermańskimi plemionami Burgundów i Wandalów. Istnienie w późnym okresie lateńskim powiązań między kulturą pomorską a Wandalami zakładał również dla Śląska Karl Tackenberg<sup>54</sup>.

Do niemieckich badań nad tym zagadnieniem najwięcej wniosły prace Waldemara Heyma. Badacz ten na podstawie swoich wykopalisk w okręgu rejencyjnym Kwidzyn, w strefie styczności kultury pomorskiej i bałtyjskiej, prowadził badania nad wzajemną relacją obu kultur oraz schyłkową fazą kultury pomorskiej zsynchronizowaną czasowo z przenikaniem na ten obszar nowych grup ludności germańskiej. W publikacjach swych uwzględniał Heym duże zespoły ceramiki osadniczej. Oprócz krótkich wzmianek o odkrytych osadach<sup>55</sup> opublikował wyniki badań systematycznie zbadanego osiedla z wczesnej epoki żelaza, w obrębie którego wystąpiły też pochówki<sup>56</sup>. W opracowaniu tym dokonał rozróżnienia między glinianymi naczyniami codziennego użytku a ceramiką grobową<sup>57</sup>. Do grupy pierwszej włączył szeroko-kootworowe garnki do gotowania oraz dzbanki i garnki z uchami; należy do niej jeszcze zaliczyć naczynia zasobowe i do picia. Ceramika sepulkralna posiada formy, które nie występują w zestawie naczyń użytkowych, ponadto tylko u naczyń grobowych spotyka się czernienie powierzchni<sup>58</sup>. Dla stanowisk w Nowym Targu, pow. Sztum zaobserwował Heym, że ceramika odkryta w obrębie osiedli była analogiczna pod względem form i technologii do naczyń pochodzących z położonych w pobliżu cmentarzysk<sup>59</sup>. Osiedle ze Starzy-

<sup>51</sup> E. Petersen, *Die Bastarnen und Skiren*, t. 3, s. 923 i 980.

<sup>52</sup> C. Engel, *Vorgeschichte der altpreussischen Stämme*, s. 122 i in.

<sup>53</sup> Ibidem, s. 114 i n. oraz Engel-La Baume, *Kulturen und Völker...*, s. 117, 118.

<sup>54</sup> K. Tackenberg, *Die Wandalen in Niederschlesien*, Berlin 1925, s. 123; tenże, *Zu den Wanderungen der Ostgermanen*, „Mannus”, t. 22, 1930, s. 276; por. też Schindler, *Die Besiedlungsgeschichte der Goten und Gepiden im unteren Weichselraum auf Grund der Tongefässe*, Leipzig 1940, s. 116.

<sup>55</sup> W. Heym, *Die Geschichte der Landschaft um den Tillwalder See auf Grund von Bodenfunden*, „Altpreussen”, 1937, z. 4; tenże, *Die Geschichte einer Dorfschaft auf Grund von Bodenfunde*, „Heimathbuch des Kreises Stuhm”, 1934/1935, s. 150 i n.

<sup>56</sup> W. Heym, *Eine Siedlung der frühen Eisenzeit am „Kleinen-See” bei Klein Stärkenau (Westpreussen)*, „Mannus”, t. 29, z. 1, 1937, s. 33 i n., por. zapowiedź tego artykułu w: „Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit”, t. 7, 1931, s. 18 oraz t. 8, 1932, s. 20.

<sup>57</sup> W. Heym, *Klein Stärkenau*, s. 38 i n.

<sup>58</sup> Ibidem, s. 40 oraz tenże, *Das bäuerliche Geschirr im Regierungsbezirk Westpreussen in geschichtlicher Zeit*, „Jahrbuch für historische Volkskunde”, III/IV, 1934, s. 87.

<sup>59</sup> W. Heym, *Das Ende der Bastarnen am rechten Ufer der unteren Weichsel und das der baltischen Völker der Grenzzone*, „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia”, t. 32, 1938, z. 1, s. 140 i n., 149.

kowa Małego przypisywał Bałtom, którzy jednak znajdowali się już pod wpływem ludności kultury pomorskiej<sup>60</sup>. W jego obrębie znaleziono, bowiem więcej form typowych dla kultury bałtyjskiej niż takich, które możnaby przypisać sąsiadującej od zachodu kulturze pomorskiej. Carl Engel natomiast – w przeciwieństwie do Heyma – uważał osiedle w Starzykowie Małym za obiekt kultury pomorskiej<sup>61</sup>, podczas gdy Ernst Petersen pozostawił otwartą kwestię przynależności etnicznej jego mieszkańców<sup>62</sup>, względnie sugerował, że użytkowane było przez mieszaną, bałtyjsko-pomorską grupę etniczną prezentował, więc pogląd zbliżony do Heyma<sup>63</sup>. Kilka naczyń z tego osiedla przypisał Heym grupie zabytków, którą Engel uznał za ceramikę powstałą w wyniku przemieszania form kultury pomorskiej i bałtyjskiej<sup>64</sup>. Waldemar Heym podkreślił potrzebę prowadzenia studiów nad przenikaniem ludności kultury pomorskiej na wschód, a także badania śladów ludów bałtyjskich, które pozostały na obszarze zajęтым przez kulturę pomorską<sup>65</sup>. Oprócz opracowania ceramiki kultury pomorskiej i bałtyjskiej oraz wydzielenia zespołów mieszanych obu kultur określił Heym, na podstawie swoich badań nad obrządkiem pogrzebowym na terenie okręgu rejencyjnego Kwidzyn, chronologię badanych przez siebie stanowisk na środkowy okres lateński, wypełniając tym samym datowaną na ten okres lukę osadniczą<sup>66</sup>. Dzięki temu możliwe było powiązanie tych zespołów z późnolateńską kulturą Burgundów i Wandalów. Jeśli nawet nie uważał Heym za pewną swojej teorii opartej na charakterze pochówków – czyli przejęciu pod wpływem Burgundów i Wandalów przez ludność kultury pomorskiej i bałtyjskiej obrzędowości polegającej na umieszczaniu w grobach jamowych resztek ciałopalenia – to jednak obstawał, na podstawie związków między poszczególnymi znaleziskami, przy swojej opinii o ciągłości osadnictwa kultury pomorskiej<sup>67</sup>.

Podczas gdy Heym, mimo chronologicznego zazębiania się ludności kultury pomorskiej oraz późniejszych Burgundów i Wandalów, wykazał odmienności między obiema grupami etnicznymi jako różnicę między ludnością osiadłą a przybyłą, to Józef Kostrzewski i Konrad Jażdżewski starali się udowodnić – w swoich opublikowanych ostatnio pracach<sup>68</sup> – związek między obiema,

<sup>60</sup> W. Heym, *Klein Stärkenau*, s. 51.

<sup>61</sup> C. Engel, *Vorgeschichte der altpreussischen Stämme*, s. 279; Engel-La Baume, *Kulturen und Völker...*, s. 106.

<sup>62</sup> E. Petersen, *Die germanische Frühzeit des Ostens im Lichte des neueren Schrifttums zur Vor- und Frühgeschichte*, „Jomsburg”, 1938, s. 389.

<sup>63</sup> E. Petersen, *Die Bastarnen und Skiren*, t. 3, s. 902.

<sup>64</sup> C. Engel, *Vorgeschichte der altpreussischen Stämme*, s. 272.

<sup>65</sup> W. Heym, *Beiträge zur Feststellung neuer germanischer Völkergruppen an der unteren Weichsel*, „Elbinger Jahrbuch”, t. 14, 1937, s. 193.

<sup>66</sup> W. Heym, *Beiträge zur Feststellung...*, s. 196 oraz tenże, *Das Ende der Bastarnen...*, s. 172.

<sup>67</sup> W. Heym, „Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit”, t. 15, z. 11/12, 1939, s. 303 i 304.

<sup>68</sup> J. Kostrzewski, *Kilka osad kultury grobów skrzynkowych i zagadnienie przynależności etnicznej tej kultury*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 6, 1939, s. 276 i n.; K. Jażdżewski, *Kujawskie przyczynki do zagadnienia tybulczości Słowian na ziemiach polskich*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 16, 1940, s. 107 i n.

następującymi po sobie kulturami, a tym samym ciągłość osadnictwa bez zmian etnicznych. Obaj autorzy opierają swoją argumentację na cechach ceramiki z wczesnej epoki żelaza. Kostrzewski opublikował materiały z osiedli kultury pomorskiej z Prus Zachodnich i Wielkopolski, podkreślając, że nie może być mowy o jakiejś zasadniczej różnicy między ceramiką osadniczą a grobową, gdyż ta ostatnia stanowi naczynia użytkowe złożone do grobu<sup>69</sup>. Z drugiej strony dowodził jednak, że w szczególnych przypadkach wytwarzano specjalne naczynia dla celów sepulkralnych, na przykład urny twarzowe. Badacz ten zwracał też uwagę, że w zestawie ceramiki z osiedli występują formy (naczynia sitowate, łyżki i inne)<sup>70</sup>, których nie spotyka się w zespołach grobowych. Także Jażdżewski zwrócił uwagę na fakt, że do celów sepulkralnych wykorzystywano tylko określony asortyment naczyń, oraz że ceramika z osiedli jest wyraźnie bardziej zróżnicowana niż grobowa<sup>71</sup>.

Reasumując, nie ulega wątpliwości, że poglądy badaczy odnośnie znaczenia ceramiki osadniczej względem grobowej są zróżnicowane. Na przykład Hans Reinert był zdania – odnośnie młodszej epoki kamienia w południowych Niemczech – że dopiero badania materiałów ceramicznych z osiedli, mogłyby przynieść rozstrzygnięcie kwestii wyodrębnienia ceramiki sznurowej, gdyż formy pierwotne określonego kręgu ceramicznego najtrudniej wyodrębnia się na podstawie materiałów proveniencji sepulkralnej<sup>72</sup>. Carl Engel podkreślił, że znaczne różnice między neolityczną ceramiką z osiedli a cmentarzysk ze Środkowych Niemiec pozwalają domniemywać, że zespoły form ceramicznych określane dotąd jako należące do wschodniej grupy kultury pucharów lejkowatych, są w rzeczywistości ceramiką osadniczą kultury amfor kulistych<sup>73</sup>. Już Robert Behla zaakcentował różnicę między fragmentami „rzeczywistych popielnic” a skorupami „naczyni użytkowych”, która nie jest najczęściej dostrzegana przez archeologów<sup>74</sup>, mimo tego że naczynia gospodarcze z osiedli różnią się od grobowych. Alfred Götze i Waldemar Heym dowodzili, że użytkowe naczynia gliniane z osiedli są w zasadzie analogiczne do ceramiki z grobów, a można jedynie stwierdzić, że naczynia sepulkralne są staranniej wykonane<sup>75</sup>. Georg Raschke natomiast nie dostrzegł w ogóle żadnych różnic między ceramiką grobową a osadniczą<sup>76</sup>. Odno-

<sup>69</sup> J. Kostrzewski, *Kilka osad...*, s. 279.

<sup>70</sup> Ibidem, s. 280.

<sup>71</sup> K. Jażdżewski, *O tak zwanych lukach w osadnictwie i o zabytkach z początków epoki brązowej z obszaru Kujaw*, „Z Otchłani Wieków”, t. 12, 1937, s. 119.

<sup>72</sup> H. Reinert, *Chronologie der jüngeren Steinzeit in Süddeutschland*, 1923, s. 10.

<sup>73</sup> Engel-La Baume, *Kulturen und Völker der Frühzeit im Preussenlande*, Königsberg 1937, s. 46, przyp. 8a.

<sup>74</sup> R. Behla, *Die vorgeschichtlichen Rundwälle im östlichen Deutschland*, Berlin 1888, s. 36, przyp. 1.

<sup>75</sup> A. Götze, *Der Schlossberg Burg im Spreewald*, „Prähistorische Zeitschrift”, t. 4, 1912, s. 264 i n.; W. Heym, *Das bäuerliche Geschirr...*, s. 86.

<sup>76</sup> G. Raschke, *Das bronzezeitliche Dorf Krzanowitz, Kreis Oppeln*, w: „Oppelner Heimatkalender”, 1931.

śnie obszaru Niemiec Zachodnich dysponujemy kilkoma opracowaniami ceramiki z osiedli okresu halsztackiego i lateńskiego, które pozwalają na stwierdzenie, że materiały osadnicze są trudniejsze do klasyfikacji chronologicznej niż grobowe, jednakże mogą dostarczyć istotnych wniosków do rozważań o dziejach osadnictwa<sup>77</sup>. W związku z tym istotna jest sugestia Alfreda Götze, że w ceramice osadniczej z rozleglejszych obszarów bardziej wyraziście rysują się wspólne cechy niż w sepulkralnej<sup>78</sup>.

W kierunku tym zmierzały również wywody Józefa Kostrzewskiego, który zaobserwował, że naczynia gliniane z osiedli kultury pomorskiej wykazują wiele więcej wspólnych cech z formami kultury łużyckiej, niż ceramika z cmentarzysk, która silniej podlegała zmianom, podczas gdy formy osadnicze kultury pomorskiej mają więcej cech konserwatywnych, pochodzących z kultury łużyckiej<sup>79</sup>. Zjawisko to sugeruje, zdaniem tego badacza – w przeciwieństwie do jego wcześniejszych zapatrywań – że kultura pomorska może mieć charakter bałtyjski. Dla tezy tej istotne znaczenie miałyby fakt, że kultura pomorska wyodrębniła się z grupy kaszubskiej kultury łużyckiej, jak również że kultura kurhanów wschodniopruskich powstała na bazie grupy zachodniomazurskiej kultury łużyckiej<sup>80</sup>. Wiążące się z tym utożsamianie kultury łużyckiej z Prasłowianami nie będzie tu poruszane. Wzmianki dotyczące tego zagadnienia i dane bibliograficzne znajdują się w prawie każdej z prac na temat prahistorii wschodnioniemieckiej. Konrad Jażdżewski umacniał koncepcję Kostrzewskiego o ciągłości osadnictwa kultury pomorskiej do późnego okresu lateńskiego i wynikającej z niej kontynuacji etnicznej. Nosiciele wydzielonej od kultury pomorskiej „łużyckiej kultury grobów kloszowych”, jak również ludność mniej rozprzestrzenionej kultury pomorskiej są identyczni pod względem etnicznym z ludnością z późnego okresu lateńskiego i czasów późniejszych. Pogląd ten próbował Jażdżewski udokumentować poprzez wykazanie typologicznego rozwoju ceramiki oraz kontekst jej odkrycia<sup>81</sup>. Upo-

<sup>77</sup> Garscha i Rest, *Eine Hallstatt-Latènesiedlung am Mägdeberg (Hegau)*, w: *Marburger Studien*, 1938, s. 54 i n.; W. Kersten, *Einige Wohngruben der Laténezeit am Mittelrhein*, [w:] *Marburger Studien*, s. 118 i n.; E. Neuffer, *Siedlungskeramik der Hunsrück-Eifelkultur*, „Bonner Jahrbücher”, 1938, z. 113/114, s. 1 i n.; G. Neumann, *Kyffhäuserstudien I: Die vorgeschichtliche Besiedlung des Baugrundes der Reichsburg Kyffhausen (untere und obere Burg)*, „Zeitschrift des Vereins für thüringische Geschichte und Altertumskunde”, N. F. t. 34, 1940, s. 318 i n.; V. Töpffer, *Die Tonware aus Siedlungen der Hügelgräberbronzezeit Rheinhessens*, „Mainzer Zeitschrift”, t. 33, 1938, s. 68 i n. (według Töpffera ceramika grobowa reprezentowana jest przez określony tylko asortyment naczyń); V. Lebzelter, *Die halstattzeitliche Siedlung aus dem Steinberge bei Ernstbrunn*, „Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien”, t. 63, s. 108 i n.

<sup>78</sup> A. Götze, *Der Schlossberg Burg...*, s. 341.

<sup>79</sup> J. Kostrzewski, *Kilka osad...*, s. 283. Kostrzewski odsyła przy tym do Engla (*Vorgeschichte der altpreussischen Stämme*, s. 220), który w ceramice z Olsztyna – Hermenau zaobserwował więcej cech łużyckich niż w materiale ceramicznym z cmentarzysk płaskich. Por. wyżej s. 6.

<sup>80</sup> J. Kostrzewski, *Kilka osad...*, s. 285.

<sup>81</sup> K. Jażdżewski, *Kujawskie przyczynki...*, tabl. 21.

wszechnione przez niego zabytki z Brześcia Kujawskiego, powiat Włocławek należą, jak dotąd, do najliczniejszych oraz najbardziej przydatnych – pod względem stanu zachowania – zespołów ceramiki osadniczej kultury pomorskiej, która wykazuje – jak już zauważono – dużo większe zróżnicowanie form niż naczynia z cmentarzysk<sup>82</sup>.

Bardzo liczna grupa materiałów ceramicznych pochodzi z osiedli obronnych Prus Wschodnich i Zachodnich. Oprócz znalezisk pozyskanych jeszcze w ubiegłym wieku<sup>83</sup>, odnotować należy zabytki wydobyte podczas badań wykopaliskowych Maxa Eberta<sup>84</sup> i Bruno Ehrlicha<sup>85</sup> oraz odkryte w ostatnim czasie w Starym Dzierzgoniu<sup>86</sup>. Dostarczyły one bardzo bogatego materiału ceramicznego, który przydatny będzie również do studiów nad procesem zasiedlania we wczesnej epoce żelaza tych założeń obronnych, z uwzględnieniem aspektów etnicznych tej problematyki. Jak niegdyś domniemywał Hugo Conwentz, niektóre z wczesnośredniowiecznych grodzisk Prus Zachodnich zasiedlone były już we wczesnej epoce żelaza<sup>87</sup>. Z kolei Carl Engel zauważył – mimo słabego stanu rozpoznania grodów pruskich – że dla Prus Wschodnich przyjąć można istnienie we wczesnej epoce żelaza osiedli obronnych<sup>88</sup>. Gdy podczas badań obiektów w Tolkmicku, Łęczach i Starym Dzierzgoniu odkryto bardzo liczną ceramikę z wczesnej epoki żelaza, podjęto próby wyjaśnienia nierozstrzygniętych dotąd kwestii etnicznych, wiążących się z tymi założeniami obronnymi. Mianowicie rozważano, czy osiedla te położone

<sup>82</sup> Ibidem, s. 115.

<sup>83</sup> Por. wyżej s. 4.

<sup>84</sup> M. Ebert, *Truso*, „Schriften der Königsberger Gelehrten Gesellschaft”, t. 3, *Geisteswissenschaftliche Klasse*, z. 1, Berlin 1926; tenże, *Castrum Weklitze, Tolkemita, Truso*, „Elbinger Jahrbuch”, t. 5/6, 1927, s. 109 i n.

<sup>85</sup> B. Ehrlich, *Bericht des ständigen Vertreters ... für die Jahre 1929 und 1930*, „Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit”, t. 7, 1931, s. 17; tenże, „Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit”, t. 9, 1933, s. 203; tenże, *Die Tolkemita, die erste nachweislich germanische Burg Ostpreussens*, „Mannus”, VIII Erg. Bd., 1931, s. 55 i n.; B. Ehrlich, *Über den gegenwärtigen Stand der Erforschung vor- und frühgeschichtlicher Burgen im Regierungsbezirk Westpreussen*, „Altpreussen”, t. 1, 1936, z. 4, s. 216 i n. Dalsze dane o osiedlach obronnych z ceramiką z wczesnej epoki żelaza w następujących opracowaniach: W. Heym, *Über die Kgl. Neudorfische Schwedenschanze*, „Heimatjahrbuch des Kreises Stuhm 1934/35”; W. La Baume, *Die Pfahlbrücken des Burgwalles bei Klein - Ludwigsdorf*, „Elbinger Jahrbuch”, t. 15, 1938, s. 147 i n.; E. Schmadtke, *Der Laie und Vorgeschichtsforschung*, „Altpreussen”, t. 1, 1936, z. 4, s. 239 i n. (o osiedlu obronnym w Kretowinach, pow. Morąg). O osiedlu w Palmnicken - Kraxtepellen, Kreis Fischhausen, patrz A. Genrich, *Grabungen auf einer altpreussischen Burg*, „Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit”, t. 13, 1937, z. 4, s. 82; W. Gaerte, *Die Freilandsiedlung von Palmnicken - Kraxtepellen*, „Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit”, t. 13, 1937, z. 4, s. 84; W. La Baume, „Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit”, t. 17, 1941, s. 87; W. Gaerte, *Burgwallforschung in Ostpreussen*, „Altpreussen”, t. 1, 1935, z. 2, s. 69 i n. Obszerna literatura zamieszczona jest w opracowaniu H. Crome, *Verzeichnis der Wehranlagen Ostpreussens*, „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia”, t. 32, 33 i 34.

<sup>86</sup> Por. przyp. 1.

<sup>87</sup> Por. przyp. 16.

<sup>88</sup> C. Engel, *Vorgeschichte der altpreussischen Stämme*, s. 281.



w strefie granicznej między kulturą bałtyjską, a pomorską założone zostały przez Bałtów, czy też przez nosicieli drugiej z wymienionych kultur? Było to istotne o tyle, że dla obszaru samych Prus Wschodnich brakuje przesłanek do rozstrzygnięcia tego zagadnienia. I tak, Bruno Ehrlich uznał obiekt w Tolkmicku za pierwszy, potwierdzony źródłowo gród kultury pomorskiej w Prusach Wschodnich<sup>89</sup>, który po opuszczeniu zasiedlony został ponownie dopiero przez Prusów<sup>90</sup>. Reinhard Schindler domniemywał z kolei, że osiedla obronne kultury pomorskiej z tego terenu mogły zostać wzniesione dla ochrony przed ekspansją Bałtów, gdyż nieznane są dotychczas z rdzennego obszaru tej kultury inne założenia obronne. Obiekty te porównał Schindler z analogicznie datowanymi grodami kultury łużyckiej, które miałyby być zbudowane dla obrony przed naporem ludności kultury pomorskiej<sup>91</sup>. Waldemar Heym uważał natomiast, że osiedla te założone zostały przez mieszaną, „pomorsko-bałtyjską” grupę ludnościową, w celu ochrony przed ekspansją Wschodnich Germanów (Burgundów i Gotów)<sup>92</sup>. Pogląd powyższy należałoby odrzucić, jeśli przyjmie się późną metrykę, którą ustalił Heym dla ceramiki kultury pomorskiej i bałtyjskiej z tych grodów<sup>93</sup>. Podczas gdy Werner Radig próbował udowodnić, na podstawie niewystarczających przesłanek, że osiedla obronne z tego terenu wzniesione zostały przez ludność kultury pomorskiej<sup>94</sup>, to Ernst Petersen<sup>95</sup>, a jeszcze bardziej wyczerpująco Carl Engel<sup>96</sup> i Wolfgang La Baume<sup>97</sup> dowiedli, że przy obecnym stanie badań problematyczne jest rozstrzygnięcie kwestii etnicznych, tym bardziej, że nie rozpoznano dotąd w wystarczającym stopniu żadnego obiektu obronnego z rdzennego terytorium bałtyjskiego. Tak, więc obecnie osiedla te można tylko uznać za grody graniczne o bałtyjskiej lub pomorskiej proveniencji.

W związku z tym Engel zwrócił uwagę na fakt, że w późnej epoce brązu i wczesnej epoce żelaza osiedla obronne zakładane były powszechnie w strefie wschodniobałtyckiej<sup>98</sup>. Właśnie w ceramice z tego obszaru wyraźnie czytelna jest różnica między materiałami z osiedli a cmentarzysk<sup>99</sup>.

<sup>89</sup> Por. przyp. 4.

<sup>90</sup> B. Ehrlich, „Elbinger Jahrbuch”, t. 16, 1939, s. 121.

<sup>91</sup> R. Schindler, *Wer waren die Träger der westpreussischen Gesichtsurnenkultur?*, „Ostlandberichte”, 1938, nr 2, s. 85.

<sup>92</sup> W. Heyn, *Das Ende der Bastarnen*, s. 171, przyp. 2.

<sup>93</sup> Por. przyp. 66.

<sup>94</sup> W. Radig, *Das Volkstum früheisenzeitlicher Burgen an der germanisch-baltischen Völkergrenze*, „Elbinger Jahrbuch”, t. 15, 1938, s. 72 i n.

<sup>95</sup> E. Petersen, *Die germanische Frühzeit des Ostens...*, [w:] *Jomsburg 1938*, s. 389.

<sup>96</sup> Engel-La Baume, *Kulturen und Völker...*, s. 107; C. Engel, *Betrachtungen zur ostpreussischen Burgwallforschung*, „Altpreussen”, t. 3, 1939, z. 4, s. 100.

<sup>97</sup> W. La Baume, *Die früheisenzeitlichen Burgwälle im Grenzgebiet zwischen Ostgermanen und Altpreussen*, „Altpreussen”, t. 3, 1939, z. 4.

<sup>98</sup> C. Engel, *Vorgeschichte der altpreussischen Stämme*, s. 281; tenże, *Betrachtungen...*, s. 99.

<sup>99</sup> O ceramice osadniczej na obszarze bałtyjskim por. m.in.: H. Moora, *Muistse...*, s. 17 i n.; tenże, *Neue Funde der Bronze- und frühen Eisenzeit aus Estland*, [w:] *Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft*, 1937, s. 365 i n.; tenże, *Muistse Eesti Linnused*, Dorpat 1939

W dyskusji nad kulturową pozycją wschodnio- i zachodniopruskich osiedli obronnych istotny jest problem określenia – na podstawie ceramiki – przynależności etnicznej użytkowników tych grodów. Dla zagadnienia tego ważne byłoby również uwzględnienie niepublikowanych dotąd materiałów ceramicznych z kilku osiedli obronnych położonych na terenie graniczącym od południa z Prusami Zachodnimi, które należą najpewniej do kultury łużyckiej. Pozwoliłoby to, być może, na inne spojrzenie na wschodnio- i zachodniopruskie osiedla obronne<sup>100</sup>.

Najwięcej ceramiki osadniczej z późnej epoki brązu i z wczesnej epoki żelaza znanej jest z Wielkopolski, Śląska i Brandenburgii. Pochodzi ona z osad otwartych i osiedli obronnych kultury łużyckiej, stanowiąc obszerny materiał porównawczy dla ceramiki z Prus Wschodnich i Zachodnich<sup>101</sup>.

Z obszaru kultury pomorskiej znana jest ceramika z osiedla obronnego z okolic Krakowa<sup>102</sup> oraz z kilku osad ze Śląska. Materiały te powinny być również uwzględnione podczas studiów nad ceramiką osadniczą z Prus Wschodnich i Zachodnich<sup>103</sup>, podczas gdy dla obszaru Pomorza dysponujemy tylko nielicznymi publikacjami prezentującymi zabytki ceramiczne z osiedli<sup>104</sup>.

---

(o osiedlach obronnych z Estonii); R. Indreko, *Asva linnus assula*, w: H. Moora, *Muistse...*, s. 17 i n.; F. Balodis, *Ethnische Probleme und die archäologischen Untersuchungen der letzten Jahre in Lettland*, „Latvijas Universitātes Rksti. Filog.-Filos. Fakulzates Seria”, t. 3, nr 14, Riga 1935, s. 28; C. Engel, *Führer durch die Vorgeschichtliche Abteilung des Dommuseums*, Riga 1933, s. 8; Ginters, *Über Grabungen auf dem Burgwall Brambergshof (Daugmales pilskalns)*, „Senatne un Maksla”, 1936, z. 1 i 4; tenże, *Beiträge zur vorrömischen Eisenzeit Lettlands*, „Congressus Secundus Archeologorum Balticorum”, Riga 1930, s. 139 i n.; Snore, *Über Grabungen auf dem Burgberg Klangu pilskalns*, „Senatne un Maksla”, 1936, z. 1, s. 57; *Die Burgbergforschung in Lettland 1933–1937; Kurzer Führer durch die Ausstellung*; J. Puzinas, *Stand der archäologischen Forschung in Litauen*, [w:] *Conventus Primus*, Riga 1938, s. 67; tenże, *Naujasiu prohistoriniu tyrinejiniu duomenys*, Kauėn 1938.

<sup>100</sup> W. La Baume, *Die früheisenzeitlichen Burgwälle...*, s. 107; J. Kostrzewski, *Gród prastowiański w Biskupinie*, Poznań 1938, s. 22, ryc. 6; Krótka zapowiedź i wzmianka o osiedlu obronnym w pow. Toruń, J. Delekta, [w:] „Z Otchłani Wieków”, t. 12, 1937, s. 123 oraz t. 13, 1938, s. 73. Ponadto E. Petersen, *Jomsburg II*, 1938, s. 388.

<sup>101</sup> Por., m.in. J. Kostrzewski, *Osada bagienna w Biskupinie*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 5, 1936; tenże, *Gród prastowiański w Biskupinie*; A. Götze, *Der Schlossberg Burg im Spreewald*, „Prähistorische Zeitschrift”, t. 4, 1912, s. 264 i n.; A. Kiekebusch, *Die Ausgrabungen des bronzezeitlichen Dorfes Buch bei Berlin*, 1923. Podsumowanie dla Śląska, por. H. Uhtenwoltdt, *Die Burgverfassung in Schlesien*, Breslau 1938. Dla Pomorza ważne są wywody R. Richtera, *Zum Lausitzer Kultureinfluss während der jüngeren Bronze- und frühen Eisenzeit im Stettiner Stadtgebiet und im ehemaligen Kreise Randow*, „Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit”, t. 16, 1940, z. 8/9, s. 179 i n.

<sup>102</sup> R. Jamka, *Badania wykopaliskowe w Piekarach, w powiecie krakowskim*, Kraków 1939.

<sup>103</sup> E. Petersen, *Die frühgermanische Kultur...*, s. 115; tenże, [w:] „Altschlesien”, t. 2, z. 3, 1929, s. 211, 222–223; K. Tackenberg, [w:] „Altschlesien”, t. 1, s. 144; tenże, [w:] „Mannus”, t. 22, 1930, s. 277 i n.; B. Frhr. von Richthofen, [w:] „Altschlesien”, t. 1, s. 57.

<sup>104</sup> Oprócz wzmianek w „Erwerbungs- und Forschungsberichten des Pommerschen Landesmuseums”, por. tabl. 9 w tym czasopiśmie z 1940 r.